

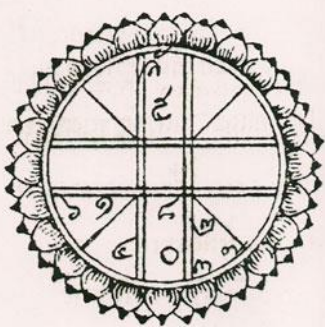
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์

นับแต่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส สิ้นพระชนม์ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๖ ในรัชกาลที่ ๔ แล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้ทรงสถาปนาพระเถระรูปใดเป็นสมเด็จพระสังฆราชอีกจนตลอดรัชกาล เป็นเวลา ๑๕ ปี ฉะนั้น ในรัชกาลที่ ๔ จึงว่างสมเด็จพระสังฆราชจนเกือบตลอดรัชกาล เพราะสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชอยู่เพียงปีเศษ ตอนต้นรัชกาลเท่านั้น

เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปรมานุชิตชิโนรส ทรงดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงดำรงพระอิสริยยศเป็น พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นบวรรั้งษิสุริยพันธุ์ ทรงดำรงสมณฐานันดรเป็นที่สองจาก สมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส

มาในรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็มีได้โปรดสถาปนาพระเถระรูปใดเป็นสมเด็จพระสังฆราช ตลอดช่วงต้นแห่งรัชกาล เป็นเวลาถึง ๒๓ ปี ฉะนั้น ในช่วงต้น รัชกาลที่ ๕ จึงว่างสมเด็จพระสังฆราชอยู่ถึง ๒๓ ปี จึงได้ทรงสถาปนา สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ขณะทรงดำรงพระอิสริยยศเป็น พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ เป็นสมเด็จพระสังฆราช นับเป็นพระองค์ที่ ๘ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

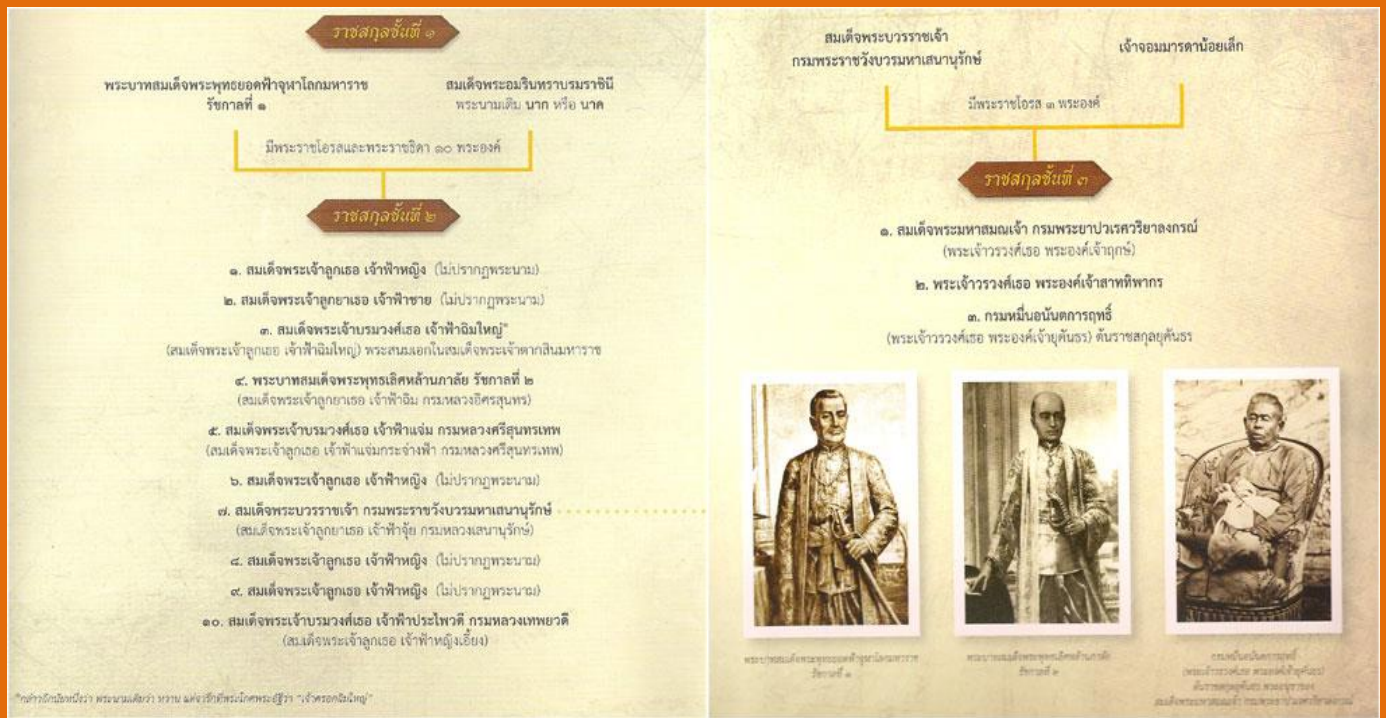
วัน ๕ วั ๑๐ ค่ำ ปีมะเส็งเอกศก
จุลศักราช ๑๑๗๑ เวลา ๔ ทุ่ม ๑๒ นาที
ตรงกับวันที่ ๑๔ กันยายน พุทธศักราช ๒๓๕๒

ดวงพระชะตาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ มีพระนามเดิมว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าฤกษ์ เป็นราชโอรสในสมเด็จพระบวรราชเจ้า กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ และเจ้าจอมมารดาน้อยเล็ก ประสูติเมื่อวันจันทร์ เดือน ๕ ขึ้น ๗ ค่ำ ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๕๒ ตรงกับวันที่ ๑๔ กันยายน พ.ศ. ๒๓๕๒ อันเป็นวันเริ่มสวดมนต์ ตั้งพระราชพิธีบรมราชาภิเษกพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ ๒ จึงได้พระราชทานนามตามศุภนิมิตว่าว่า พระองค์เจ้าฤกษ์ ดำรงยศอย่างพระองค์เจ้าในพระราชวังบวรสถานมงคล

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ เป็นพระราชนัดดาในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช รัชกาลที่ ๑ กล่าวคือ สมเด็จพระบวรราชเจ้า กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ พระราชบิดาเป็นพระโอรสลำดับที่ ๗ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชและสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี เมื่อสมเด็จพระบวรราชเจ้า กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ พระราชบิดาสวรรคตแล้ว พระองค์ได้เสด็จมาอยู่ในพระราชวังหลวงกับสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอขึ้นที่ ๑ เจ้าฟ้า

กรมหลวงเทพยวดี ซึ่งเป็นสมเด็จพระเจ้าน้องเธอในสมเด็จพระบวรราชเจ้า กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพยวดี ทรงนำพระองค์เจ้าฤกษ์ไปถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ครั้งยังทรงพระเยาว์ จึงได้ทรงคุ้นเคยเป็นอย่างยิ่ง

ทรงผนวช

พ.ศ. ๒๓๖๕ (ปีมะเมียจัตวาศก จุลศักราช ๑๑๘๔) เมื่อพระชนมายุได้ ๑๓ พรรษา ทรงผนวชเป็นสามเณร โดยมีสมเด็จพระสังฆราช (มี) เป็นพระอุปัชฌาย์ เสด็จอยู่วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ทรงศึกษามูลกัจจายน์อยู่ในสำนักพระญาณสมโพธิ (รอด) ชำนิชำนาญได้ไล่สูตรมูลในที่ประชุมอาจารย์ที่พระราชวังเดิมในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ครั้งยังดำรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ เมื่อทรงผนวชเป็นสามเณรได้ ๔ พรรษา ทรงประชวรด้วยไข้ทรพิษ จึงทรงลาผนวชออกไปรักษาพระองค์ชั่วคราว ครั้นหายประชวรแล้ว กรมพระราชวังบวรวิเศษสุนทรราชก็ตัดสินพลเสพ ทรงจัดการให้ทรงผนวชเป็นสามเณรอีกครั้งหนึ่ง ทรงผนวชเป็นสามเณรอยู่จนพระชนมายุครบอุปสมบท

พ.ศ. ๒๓๗๒ เมื่อพระชนมายุ ๒๐ พรรษา ครบอุปสมบท พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้ลาผนวชออกไปสมโภชตามราชประเพณี แล้วแห่พร้อมด้วยสมเด็จพระบรมวงศ์เธอ ชั้น ๒ เจ้าฟ้าอาภรณ์ที่จะทรงผนวชเป็นสามเณรในเวลานั้น ในการทรงผนวชเป็นพระภิกษุนั้น สมเด็จพระสังฆราช (ด่อน) เป็นพระอุปัชฌาย์ และสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ขณะทรงดำรงพระอิสริยยศ เป็นกรมหมื่นนุชิตชิโนรส กับพระวินัยรักขิต วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ เป็นพระกรรมวาจาจารย์ เมื่อวันศุกร์ขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือน ๘ ปี ฉลู เอกศก จุลศักราช ๑๑๙๑ พุทธศักราช ๒๓๗๒ ได้รับฉายาว่า "ปญญาอนุโค"เมื่อทรงผนวชเป็นพระภิกษุแล้ว ได้ทรง

ศึกษาพระธรรมวินัยในสำนักของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงพระเจริญพระชนมายุกว่า ๕ พรรษา) ซึ่งทรงผนวชอยู่ ณ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์นั้นเช่นกัน

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงศึกษาพระปริยัติธรรมจนทรงแตกฉานในภาษาบาลี แต่ไม่ทรงเข้าสอบเพื่อเป็นเปรียญ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานพัดยศสำหรับเปรียญเอก ที่เคยพระราชทานแด่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เมื่อครั้งยังมีได้ทรงเป็นพระราชอาคันโธให้ทรงถือเป็นเกียรติยศ สืบมา พระนิพนธ์อันเป็นเครื่องแสดงถึงพระปรีชาสามารถในภาษาบาลีของพระองค์ก็คือ พระนิพนธ์เรื่อง สุตคติวิทติวิธานซึ่งทรงนิพนธ์เป็นภาษาบาลีว่าด้วยเรื่องการวิเคราะห้คืบพระสูตรอันเป็นมาตราชัดที่มีกล่าวถึงในทาง พระวินัย นอกจากนี้ ก็ได้ทรงนิพนธ์เรื่องเบ็ดเตล็ดอื่นๆ เป็น ภาษาบาลีไว้อีกหลายเรื่อง นับว่าทรงเป็นปราชญ์ทาง ภาษาบาลีที่สำคัญพระองค์หนึ่งในยุครัตนโกสินทร์

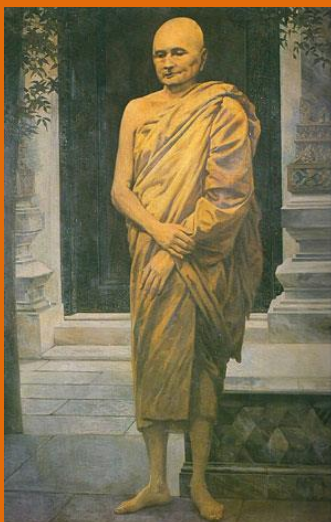
เมื่อทรงผนวชเป็นพระภิกษุแล้วทรงศึกษาพระปริยัติธรรมในสำนักพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงผนวชเป็นพระภิกษุอยู่ ณ วัดมหาธาตุ นั้น เช่นกัน ในเวลานั้น (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงพระเจริญพระชนมายุกว่า ๕ พรรษา) เป็นเหตุให้ทรงเลื่อมใสในลัทธิธรรมวินัยตามอย่างพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ภายหลังจึงได้ทรงอุปสมบทซ้ำอีกครั้งหนึ่งในนทีสีมา โดยพระสุเมธอาจารย์ (พุทธวังสะ) เป็นพระอุปัชฌาย์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เป็นพระกรรมวาจาจารย์

ในรัชกาล ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตั้งเป็นพระราชอาคันโธสมณศักดิ์ เสมอพระราชอาคันโธสามัญ พระราชทานตาลปัตรแฉกถมปิดเป็นพัดยศ

พ.ศ. ๒๓๙๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งขณะยังทรงผนวชอยู่ ทรงเป็นพระเถรอาจารย์ประธานแห่งพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายทรงลาผนวชเสด็จเลิงถว้ลยราชสมบัติ เป็นรัชกาลที่ ๔ จึงได้ทรงสถาปนาพระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าฤกษ์ เป็นกรมหมื่นบวรวัชรวิสุตยพันธุ์ ทรงอิศริยยศเป็นประธานาธิบดีแห่งพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย ซึ่งขณะนั้นเรียกว่า “ธรรมยุติกนิกายิกสังฆมัยยมบวรวิเวสาคณะ” ทรงดำรงสมณฐานันดรเป็นที่สองรองจาก สมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ซึ่งทรงดำรงตำแหน่ง สมเด็จพระสังฆปริณายก คือสมเด็จพระสังฆราชอยู่ในขณะนั้น สมเด็จพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ จึงทรงเป็นเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุตเป็นพระองค์แรก

พ.ศ. ๒๓๗๙ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จจากวัดสมอราย มาครองวัดบวรนิเวศวิหาร ทรงพาพระศิษย์หลวงมาอยู่วัดบวรนิเวศวิหารทั้งหมด และเลิกสำนักที่วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ส่วนที่วัดสมอรายนั้น โปรดให้สมเด็จพระวันรัต (ทับ พุทฺธสิริ) ขณะดำรงสมณศักดิ์ที่พระอริยมุนี เป็นหัวหน้าสำนักสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ได้เสด็จจากวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ มาประทับ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ในคราวนี้

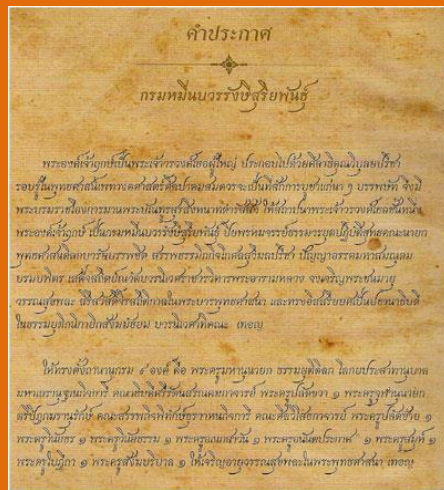
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์
เมื่อครั้งทรงพระอิสริยยศเป็น กรมหมื่นบวรวัชรังษีสุริยพันธุ์

สมณศักดิ์

พุทธศักราช ๒๓๙๒ (ปีระกาเอกศก จุลศักราช ๑๒๑๑) พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ ทรงพระกรุณาโปรดตั้งเป็นพระราชาคณะ มีสมณศักดิ์เสมอพระราชาคณะชั้นสามัญ และได้พระราชทานตาปัตรพัดแขก พร้อมเครื่องยศสำหรับพระราชาคณะ
พุทธศักราช ๒๓๙๔ (ปีกุนตรีศก จุลศักราช ๑๒๑๓) หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงลาผนวชเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ เป็นรัชกาลที่ ๔ แล้ว ได้ทรงพระกรุณาโปรดสถาปนาพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าฤกษ์ เป็น กรมหมื่นบวรวัชรังษีสุริยพันธุ์ ทรงอิสริยยศเป็นประธานาธิบดีใน ธรรมยุติกนิกายสังฆมัยมบวรนิเวศาทิคณะ ทรงดำรงสมณฐานันดรเป็นรองจากสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตโนรธ ซึ่งดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชอยู่ในขณะนั้น ทรงสมณศักดิ์เสมอสมเด็จพระราชาคณะเจ้าคณะใหญ่

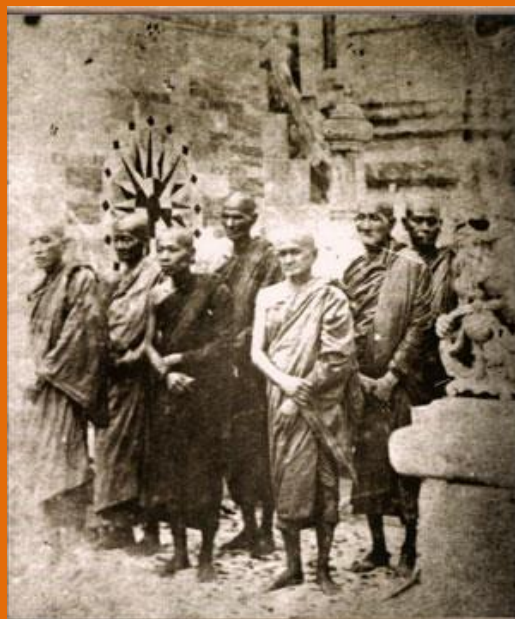
พัดแขกงาพิเศษประดับพลอย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ ได้พระราชทานถวาย เมื่อครั้งทรงพระกรุณาโปรดสถาปนาพระอิสริยยศเป็นพระองค์เจ้าต่างกรมมีพระนามว่า กรมหมื่นบวรวัชรังษีสุริยพันธุ์

ตามประกาศนี้ทรงยกวัดบวรนิเวศวิหารและวัดขึ้น (คือวัดสาขา) เป็นคณะพิเศษเรียกในขณะนั้นว่า "ธรรมยุติกนิกายิกสังฆมัตถม บวรนิเวศาคิคณะ" เรียกสั้น ๆ ว่า บวรนิเวศาคิคณะ เป็นกึ่งอันหนึ่งของคณะกลาง ซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตโนรท ทรงเป็นเจ้าคณะใหญ่อยู่ในขณะนั้น ต่อมาภายหลังจึงได้เรียกว่า คณะธรรมยุติกนิกาย สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ จึงทรงเป็นเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุตพระองค์แรก

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชเป็นพระภิกษุพุทธศักราช ๒๔๑๑ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงรับพระบรมราชาภิเษกครั้งแรก หลังจากเสด็จถวายราชสมบัติแล้ว ทรงพระราชปรารภจะถวายมหาสมณุตมาภิเษกแด่สมเด็จพระ มหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ขณะทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นกรมหมื่นบวรวิชัยทิพชัย แต่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ทรงผลิตไว้ต่อเมื่อเสด็จออกทรงผนวชแล้ว ฉะนั้น ใน ๒๓ ปีแรกของรัชกาลที่ ๕ จึงว่างจากสมเด็จพระสังฆราช

พุทธศักราช ๒๔๑๖ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในพระบรมมหาราชวัง สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ขณะทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นกรมหมื่นบวรวิชัยทิพชัย เป็นพระราชอุปัชยาจารย์ ทรงผนวชแล้วเสด็จประทับ ณ พระพุทธรัตนสถานมณฑลพาราณสี ในพระบรมมหาราชวังชั้นใน ทรงเชิญเสด็จ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ พระราชอุปัชยาจารย์ และนิมนต์พระราชาคณะผู้ใหญ่วัดต่าง ๆ เข้าไปอยู่ด้วยพอ ครบคณะสงฆ์ ครึ่งทรงผนวชได้ ๑๕ วัน จึงทรงลาผนวชแล้วทรงรับพระบรมราชาภิเษกอีกครั้งหนึ่ง

คณะพระเถรานุเถระ เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ พ.ศ. ๒๔๑๖ ณ พระพุทธ รัตนสถานมณฑลพาราณสี ในพระบรมมหาราชวังชั้นใน (จากซ้ายไปขวา)

๑. สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม

๒. สมเด็จพระพุฒาจารย์ (ศรี) วัดปทุมคงคา

๓. พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากร วัดราชบพิธฯ

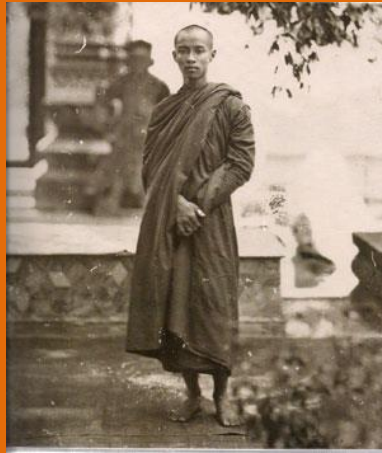
๔. พระพรหมมุนี (เหมือน สุจิตโต) วัดบรมนิวาส

๕. สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์

๖. สมเด็จพระวันรัต (ทับ พุทฺธสิริ) วัดโสมนัสวิหาร

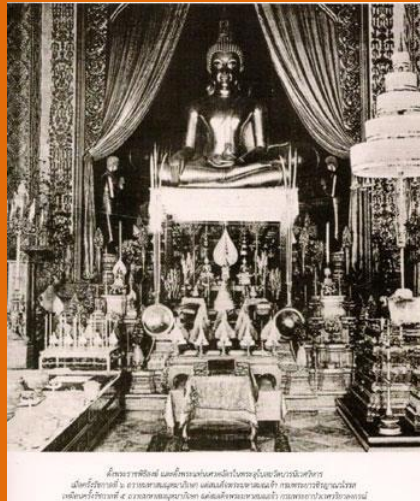
๗. พระสุคุณคณาภรณ์ (น้อม) วัดเครือวัลย์

หลังจากทรงผนวชแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชปรารภจะถวายมหาสมณุตมาภิเษกแด่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ แต่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ไม่ทรงรับ ทรงถ่อมพระองค์ว่าเป็นพระองค์เจ้าในพระราชวังบวรสถานมงคลจักขำเจ้านายที่เป็นพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ทั้งทรงเจริญพระชนมายุกว่าก็มี จักเป็นที่รังเกียจของท่าน จึงทรงรับเพียงเลื่อนเป็นกรมพระเสมอด้วยเจ้านายผู้ใหญ่ในชั้นนั้น ด้วยเหตุผลดังกล่าว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงสถาปนาเลื่อนกรมหมื่นบวรวัชรวิชัยพันธุ์ พระราชอุปัธยาจารย์ เป็นกรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ และโปรดให้ใช้คำนำพระนามเป็น พระเจ้าบรมวงศ์เธอ เป็นพิเศษเหมือนพระองค์เจ้าต่างกรมในพระบรมมหาราชวัง เมื่อวันศุกร์ขึ้น ๖ ค่ำ เดือน ๓ ปีเถาะ พุทธศักราช ๒๔๑๗ พระราชพิธีสถาปนาเลื่อนกรมครั้งนี้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งพิธีในพระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร

พระภิกษุพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประทับยืน ณ พระพุทธรัดนสถานมณฑิราราม
ในพระบรมมหาราชวังชั้นใน

พุทธศักราช ๒๔๓๕ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมาร ทรงผนวชเป็นสามเณร เนื่องในการผนวชสมเด็จพระโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมาร มีการบูรณปฏิสังขรณ์วัดบวรนิเวศวิหารครั้งใหญ่ และทรงพระกรุณาโปรดให้มีการสมโภชพระพุทธชินสีห์ พร้อมทั้งฉลองพระอารามที่ทรงบูรณปฏิสังขรณ์ใหม่ด้วย

ต่อจากงานฉลองพระอาราม ทรงพระกรุณาโปรดแต่งตั้งพระราชพิธีถวายมหาสมณุตมาภิเษกแด่กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ พระราชอุปัชฌาจารย์ เป็นกรมสมเด็จพระปวเรศวริยาลงกรณ์ ซึ่งภายหลังแก้เป็น สมเด็จพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ในฝ่าย สมณศักดิ์ เป็นมหาสังฆปริณายกประธานแห่งพระสงฆ์ทั่วราชอาณาจักร ทรงถวายเศวตฉัตร ๕ ชั้น ตั้งพระราชพิธีสงฆ์ในพระอุโบสถวัด บวรนิเวศวิหาร มีเทียนชัยและพระสงฆ์สวดภาณวาร ตั้งแท่นเศวตฉัตรในพระอุโบสถ ตั้งพระแท่นทองที่ชาลากำแพงแก้ว โรงพิธีพราหมณ์ ตั้งริมคูนอกกำแพงชั้นออกมา มีสวดมนต์ตั้งน้ำวางด้วยด้ายวันหนึ่ง พระสงฆ์ ๒๐ รูป รุ่งเช้าจุดเทียนชัย สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระ ยาปวเรศวริยาลงกรณ์ โปรดให้กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสทรงจุด พระสงฆ์เข้าพระราชพิธี ๓๐ รูป สวดมนต์ ๓ เวลา และสวดภาณวาร ๓ วัน ๓ ค่ำ เข้าวันที่ ๒๗ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๔๓๔ สรงแล้วเสด็จขึ้นพระแท่นเศวตฉัตร มีประกาศกระแสพระบรมราชโองการทรง สถาปนาแล้วทรงรับพระสุพรรณบัฏ เครื่องยศ ดอกไม้รูปเทียน และต้นไม้เงิน ต้นไม้ทองของหลวง แล้วทรงถวายศีล เป็นเสร็จการรับมหา สมณุตมาภิเษก ต่อจากนั้นทรงธรรม ๔ กัณฑ์ อนุโลมตามพระบรมราชาภิเษก กัณฑ์ทศพรราชธรรมจรรยาเปลี่ยนเป็นไตรสิกขา แล้วทรง รับดอกไม้รูปเทียนของพระสงฆ์ พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการ

การที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงรับมหาสมณุตมาภิเษกครั้งนี้ ก็เพราะเจ้านายชั้นเดียวกัน ล้นพระชนม์แล้วทั้งนั้น ยังเหลือเจ้าผู้ใหญ่ที่เจริญพระชนม์อยู่ก็เฉพาะพระองค์เพียงพระองค์เดียว จึงทรงรับอาวธนาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคราวนี้

ทรงเป็นพระเถระต้นวงศ์แห่งคณะธรรมยุต

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระเทพโมลี (เอี่ยม)

สมเด็จพระวันรัตน์ (หับ)

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงเป็นพระองค์หนึ่งในจำนวนพระเถระ ๑๐ รูป ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงยกย่องว่าเป็นพระเถระต้นวงศ์แห่งคณะธรรมยุต ดังปรากฏในพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังนี้

พระเถระธรรมยุตชั้นเดิม ๑๐ องค์ ในหนังสือสมาธิวิจารณ์ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์พระราชทานไปยังลังกาที่ปี แต่ครั้งยังทรงผนวช ปรากฏพระเถระทั้ง ๑๐ ทรงพระราชนิพนธ์ไว้เป็นคาถา ดังนี้

ตสุเสว ภูปตินุทสุต	ปิโย กนิฐฐภาตุโก
เถโร วชิรญาโณ จ	ปาโมกุโข คณเชฐฐโก
เถโร พุทฺทมสโร เจว	เถโร ฐมฺมสิริวฺหโย
เถโร พุทฺธสิริ เจว	เถโร ปญฺญาวคฺคณามโก
เถโร ฐมฺมรฺกฺขิตฺโต จ	เถโร จ โสภิตวฺหโย
เถโร พุทฺธสณฺหนามโ	เถโร ปุสฺสสาภิธานโก
เถโร สุวฑฺฒโน จาปี	สพฺเพ สมานทนฺทกา

นามที่ปรากฏในพระราชนิพนธ์

๑. พระวชิรญาณเถระ คือ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
๒. พระพหุทฺทมสโรเถระ คือ พระญาณรักขิต (สุข) วัดบวรนิเวศ ต่อมาลาสิกขา ได้เป็นที่พระธรรมการบดี
๓. พระธรรมสิริเถระ คือ พระเทพโมลี (เอี่ยม) วัดเครือวัลย์
๔. พระพุทฺธสิริเถระ คือ สมเด็จพระวันรัตน์ (ทับ) วัดโสมนัสวิหาร
๕. พระปัญญาวรรคเถระ คือ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์
๖. พระธรรมรักขิตเถระ คือ พระครูปลัด (ทัต) วัดบวรนิเวศวิหาร ต่อมาลาสิกขา ได้เป็นที่พระศรีภูมิปริชา
๗. พระโสภิตเถระ คือ พระศรีวิสุทธิวงศ์ (พัก) วัดบวรนิเวศวิหาร ต่อมาลาสิกขา ได้เป็นที่พระยาศรีสุนทรโวหาร
๘. พระพุทฺธินฺหาเถระ คือ พระอมรโมลี วัดบุปผาราม
๙. พระปุสฺสเถระ คือ สมเด็จพระสังฆราช (สา) วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม
๑๐. พระสุวฑฺฒนเถระ คือ พระปลัด (เรือง) วัดบวรนิเวศวิหาร

ทรงครองวัดนิเวศวิหาร

ธรรมเนียมที่ทรงตั้งขึ้นใหม่

เมื่อทรงครองวัดบวรนิเวศวิหาร สืบต่อจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นับเป็นเจ้าอาวาสพระองค์ที่ ๒ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ได้ทรงรักษาธรรมเนียมต่าง ๆ ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตั้งไว้เมื่อทรงครองวัดบวรนิเวศวิหารสืบต่อมา และได้ทรงตั้งธรรมเนียมใหม่ขึ้นอีกบางอย่าง คือ

๑. วันแรม ๕ ค่ำ เดือน ๘ ทรงนำพระสงฆ์ไปนมัสการพระมหามณเฑียรบันฑิต (พระแก้วมรกต) และทำวัตรสวดมนต์ในพิธีเข้าพรรษาที่พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เพื่อถวายเป็นพระราชกุศลแด่พระมหากษัตริย์ เพื่อเป็นสิริมงคลแก่บ้านเมือง ซึ่งได้เป็นประเพณีปฏิบัติสืบมาจนทุกวันนี้

๒. ถึงกำหนด ๓ ปี มีการไหว้ครูปลายาย ทรงนำพระสงฆ์ในวัดบวรนิเวศวิหารบำเพ็ญทานบริจาคประชุมทำวัตรสวดมนต์อุทิศส่วนกุศลแด่ท่านครูปลายาย ผู้ยังไม่ล่วงคติแห่งสัตว์ผู้มีชาติเป็นธรรม

๓. เสด็จการรับกุฐินของวัดทั้งหลายแล้ว ทรงนำพระสงฆ์วัดบวรนิเวศวิหาร ไปนมัสการพระปฐมเจดีย์ อันเป็นเจดีย์สำคัญของไทย เพื่อเป็นการเจริญพุทธานุสติ เป็นเหตุให้มีธรรมเนียมนมัสการพระปฐมเจดีย์เป็นการประจำปีสืบมาจนทุกวันนี้

๔. ทรงครองวัดได้กึ่งหนึ่งหรือเต็มยุคที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงครองวัด ทรงบำเพ็ญพระกุศลฉลองยุคทุกคราวตลอดมา

๕. ในส่วนพระองค์เอง เมื่อจะทรงเป็นพระอุปัชฌายะประทานอุปสมบทแก่กุลบุตรคนแรกในทุกปี ทรงทำพิธีไหว้ครูปลายายก่อน มีนมัสการพระสวดมนต์ และสวดองค์ของภิกษุผู้ควรเป็นอุปัชฌายะ

ทรงเป็นผู้ริเริ่มการสำคัญในทางพระศาสนา

นอกจากได้ตั้งธรรมเนียมบางอย่างขึ้นในการครองวัดบวรนิเวศวิหารแล้ว สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ยังได้ทรงริเริ่มการหลายอย่างที่เป็นการศึกษาในทางพระพุทธศาสนาขึ้นเป็นครั้งแรก ดังที่พระองค์ได้ทรงเล่าไว้ในพระประวัติตรัสเล่าชื่อว่า เถรปาทาน ดังนี้

๑. ทรงเป็นผู้คิดวางรูปแบบในการทำจีวรที่เรียกว่า จีวรกรรม คือ การวัด การตัด การเย็บ การย้อม เป็นต้น ให้ถูกต้องตามพระพุทธานุญาต หรือตามพระวินัยบัญญัติ ดังที่ได้ใช้เป็นแบบอย่างอยู่ในคณะธรรมยุตสืบมา

๒. ทรงสอบค้นเรื่องประมาณของไตรจีวรตามที่ใช้อยู่ในประเทศต่าง ๆ จนทรงสันนิษฐานได้ว่าประมาณของไตรจีวรควรมีลักษณะอย่างไร มีสังฆาฏิ ๒ ชั้น เป็นต้น เป็นแบบอย่างที่ใช้กันอยู่ในคณะธรรมยุตสืบมาจนทุกวันนี้

๓. ทรงพิจารณาตรวจสอบเรื่องจีวรในพระบาลี หรือพระไตรปิฎก และอรรถกถา จนได้ความแน่ชัดว่าจีวรควรมีลักษณะอย่างไร เป็นที่ยอมรับของท่านผู้ในคณะธรรมยุตและใช้เป็นแบบอย่างสืบมา

๔. ทรงเป็นกำหนดรูปแบบ กฐินัตถาวรวีธี ที่ใช้กันอยู่ในคณะธรรมยุต เริ่มแต่การซัก ตัด เย็บ ย้อม ไปจนถึงทำอัฐถาวกิจให้สำเร็จในวันนั้น

๕. ทรงเป็นผู้ริเริ่มการครองจีวรแบบมอญที่เรียกว่า ห่มคลุมอย่างธรรมยุต เข้าในพระราชพิธีเป็นรูปแรก เมื่อครั้งรัชกาลที่ ๓ เป็นตัวอย่างให้พระสงฆ์ธรรมยุตรูปอื่น ๆ ในครั้งนั้นทำตามสืบมาจนทุกวันนี้

เมื่อปลายรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าอยู่หัว ทรงแสดงพระราชวิตกเกี่ยวกับการครองจีวรแบบมอญของพระสงฆ์ คณะธรรมยุต พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าอยู่หัว ขณะยังทรงผนวชอยู่ทรงทราบพระราชวิตกนั้น จึงโปรดให้พระสงฆ์ธรรมยุตเลิกครอง จีวรแบบมอญ กลับมาครองจีวรแบบไทยราชนตามเดิม จนถึงรัชกาลที่ ๓ ถึงรัชกาลที่ ๔ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ก็ทรงนำพระสงฆ์ธรรมยุตถวายฎีกาของพระราชทานพระบรมราชานุญาตกลับไปครองจีวรแบบมอญอีกครั้งหนึ่ง ตามที่เห็น เป็นการเอื้อต่อการรักษาพระธรรมวินัยได้ดีกว่าและได้เป็นแบบของพระสงฆ์ธรรมยุตสืบมาจนปัจจุบัน

๖. ได้ทรงพิจารณาตรวจสอบเรื่องประมาณบาตรตามพระพุทธานุญาตในวินัยว่าควรจะเป็นอย่างไร กระทั่งทรงได้ข้อยุติตั้งที่พระนิพนธ์อธิบายไว้ในเรื่องประมาณบาตรที่ถือเป็นแบบอย่างใช้กันอยู่ในคณะธรรมยุตสืบมา

๗. ทรงพิจารณาตรวจสอบเรื่องศีลานิมิต ที่ใช้เป็นนิมิตนั้นว่าควรมีขนาดเท่าไร

๘. ทรงพิจารณาตรวจสอบเรื่องกหาปณะ อันเป็นมาตรฐานเงินของอินเดียโบราณว่าควรมีพื้นฐานและน้ำหนักเท่าไร เมื่อเทียบกับเงินบาทไทย ควรมีราคามากน้อยเท่าใด เพราะเรื่องนี้เกี่ยวข้องกับทินาทนาทานสิกขาบทในพระวินัย พระมติของพระองค์ในเรื่องนี้ได้เป็นที่อ้างอิงกันในทางพระวินัยสืบมา

๙. ได้ทรงศึกษาตรวจสอบเรื่องสูตรประมาณเท่าใด และได้ทรงนิพนธ์ผลการศึกษาของพระองค์ในเรื่องนี้ไว้อย่างละเอียดเป็นภาษาบาลี ชื่อว่า "สูตรวิทิตฺตวิธาน วิธีกำหนดคืบพระสูตร" ซึ่งได้ใช้เป็นแบบอย่างในคณะธรรมยุตสืบมาจวบจนปัจจุบัน คณะสงฆ์ลังกาประทับใจในพระนิพนธ์เรื่องนี้เป็นอย่างมากถึงกับได้นำไปพิมพ์เผยแพร่ในลังกาเป็นครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๗ พร้อมทั้งแปลเป็นภาษาลังกาด้วย ต่อแต่นั้นมาอีกราว ๓๒ ปี จึงได้มีการพิมพ์เพื่อเผยแพร่ในประเทศไทย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๙ ในรัชกาลที่ ๗

๑๐. ได้ทรงศึกษาค้นคว้าเรื่อง ปักขคณนา คือการนับวันเดือนปีทางจันทรคติจนทรงรอบรู้เชี่ยวชาญและได้ทรงทำตำราทางปักขคณนาไว้อย่างละเอียด พร้อมทั้งได้ทรงคำนวณปฏิทินแบบปักขคณนาไว้ถึง ๓๘๗ ปี ซึ่งได้ใช้เป็นแบบในคณะธรรมยุตสืบมา

จึงกล่าวได้ว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงเป็นพระมหาเถระที่ได้วางรากฐานด้านการพระศาสนาที่สำคัญ ๆ ให้แก่คณะธรรมยุตหลายประการ ซึ่งส่งผลเหล่านี้มิได้เป็นคุณประโยชน์เฉพาะแก่คณะธรรมยุตเท่านั้น แต่ได้อำนวยคุณประโยชน์แก่พระสงฆ์ไทยทั่วไปอย่างกว้างขวาง จากผลงานของพระองค์ในด้านต่าง ๆ ดังที่กล่าวมา จึงกล่าวได้ว่าทรงเป็นปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาที่สำคัญพระองค์หนึ่งในยุครัตนโกสินทร์

ทรงเป็นพระราชอุปัธยาจารย์และอุปัชฌาย์

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงเป็นพระราชอุปัธยาจารย์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ เมื่อครั้งทรงผนวชเป็นสามเณรเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๙ และเมื่อครั้งทรงผนวชเป็นพระภิกษุ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๖ และทรงเป็นพระอุปัชฌาย์ของพระบรมวงศานุวงศ์ทรงผนวชเป็นสามเณรบ้าง เป็นพระภิกษุบ้าง อีกหลายสิบพระองค์

นอกจากพระบรมวงศานุวงศ์ของไทยแล้ว ยังทรงเป็นพระราชอุปัธยาจารย์ของพระมหากษัตริย์กัมพูชาอีก ๒ พระองค์ คือ องค์สมเด็จพระนโรดม และองค์สมเด็จพระธีรบุรุษราชดนัย หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า องค์สมเด็จพระศรีสวัสดิ์ ซึ่งเป็นพระเจ้ากรุงกัมพูชาตามลำดับ

พระอุปหนุเมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ พ.ศ. ๒๔๑๖ ณ พระพุทธรัตนสถานมณฑลลาวพวน ในพระบรมมหาราชวังชั้นใน (จากซ้ายไปขวา)

๑. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕
๒. พระบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากร วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม
๓. พระสุคุณคณาภรณ์ (นิ่ม) วัดเคลือบวรย์
๔. สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ วัดบวรนิเวศวิหาร พระราชอุปัชยาจารย์
๕. พระจันทรโคจรคุณ (ยิ้ม จันทวีลี) วัดมกุฏกษัตริยาราม
๖. สมเด็จพระวันรัตน์ (ทับ พุทธสิริ) วัดโสมนัสวิหาร
๗. พระพรหมมุนี เขื่อน สมิตโต วัดบรมนิวาส
๘. สมเด็จพระพุฒาจารย์ (ศรี) วัดปทุมคงคา
๙. สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม พระราชกรรมวาจาจารย์

พระบรมวงศานุวงศ์ที่ทรงผนวชโดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ มีรายนามดังนี้

พุทธศักราช ไม่ปรากฏ

สมเด็จพระราชวังบวรวิไชยชาญ ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ

พุทธศักราช ๒๔๑๐

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้ากฤษดาภินิหาร กรมพระนเรศวรฤทธิ์ ทรงผนวชเป็นสามเณร

พุทธศักราช ๒๔๑๑

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอัศณางคยุคล กรมหลวงพิชิตปรีชากร

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเกษมสันติโสภาคย์ กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์

(และอีก ๔ พระองค์ ไม่ปรากฏพระนาม)

พุทธศักราช ๒๔๑๒

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจาตุรนต์รัศมีฯ กรมพระจักรพรรดิพงษ์ ทรงผนวชเป็นสามเณร

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอุณากรรณอนันตรไชย ทรงผนวชเป็นสามเณร

พุทธศักราช ๒๔๑๓

พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเกษมศรีศุภโยค กรมหมื่นทิวาทรงศ์ประวติ ทรงผนวชเป็นสามเณร

พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศรีสิทธิธัชไชย กรมขุนสิริวัชรลึงค์ ทรงผนวชเป็นสามเณร

พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าทองแถมถวัลย์วงศ์ กรมหลวงสรรพสาตรศุภกิจ ทรงผนวชเป็นสามเณร

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าชุมพลสมโภช กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ทรงผนวชเป็นสามเณร

พุทธศักราช ๒๔๑๔

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้ากาพย์กนกรัตน์ ทรงผนวชเป็นสามเณร

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ทรงผนวชเป็นสามเณร

พุทธศักราช ๒๔๑๖

(ปีที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ)

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (พระเจ้านุชนาคมาโนช) ทรงผนวชเป็นสามเณร

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสวัสดิประวัติ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ทรงผนวชเป็นสามเณร

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจันทรทัตจุฑาธาร กรมหมื่นวิจิตรวรณบุรี ทรงผนวชเป็นสามเณร

พุทธศักราช ๒๔๑๗

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้ากฤษดาภินิหาร กรมพระนเรศวรฤทธิ์ ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าไชยานุชิต กรมหมื่นพงศาติศรมหิป ทรงผนวชเป็นสามเณร

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวรวรณาร กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ทรงผนวชเป็นสามเณร

พุทธศักราช ๒๔๑๘

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าคัคณางค์ยุคล กรมหลวงพิชิตปรีชากร ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุขสวัสดิ์ กรมหลวงอดิศรอุดมเดช ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าทวีถวัลย์ลาภ กรมหมื่นภูเรศธำรงศักดิ์ ทรงผนวชเป็นพระภิกษุแต่เสด็จอยู่วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าทองกองก้อนใหญ่ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม ทรงผนวชเป็นพระภิกษุแต่เสด็จอยู่วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงผนวชเป็นสามเณร

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศรีเสาวภาคย์ ทรงผนวชเป็นสามเณร

พุทธศักราช ๒๔๑๙

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเกษมสันต์โสภาคย์ หม่อมหลวงพรหมวรานุรักษ์ ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้ากมลาลโสธรค์ กรมหมื่นราชศักดิ์สโมสร ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าโสณบัณฑิต กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา ทรงผนวชเป็นสามเณรแต่เสด็จอยู่วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจิตรเจริญ กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงผนวชเป็นสามเณร

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวัฒนานุวงศ์ กรมขุนมรุพงศ์สิริพัฒน์ ทรงผนวชเป็นสามเณร แต่เสด็จอยู่วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม

พุทธศักราช ๒๔๒๐

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเกษมศรีสุภโยค กรมหมื่นทิวาทรงศ์ประวัติ ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ

พุทธศักราช ๒๔๒๐

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเกษมศรีสุภโยค กรมหมื่นทิวาทรงศ์ประวัติ ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ

พุทธศักราช ๒๔๒๘

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้ากิตติยากรवलลักษณ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ ทรงผนวชเป็นสามเณร

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ ทรงผนวชเป็นสามเณร

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประวิตรวฒโนดม กรมหลวงปรางจินกิตติบดี ทรงผนวชเป็นสามเณร

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประวิตรวเษ กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช ทรงผนวชเป็นสามเณร

พุทธศักราช ๒๔๓๒

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ กรมพระสวัสดิวัดนวิศิษฎ์ ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ
ประทับอยู่วัดบวรนิเวศวิหาร ๔ วัน แล้วเสด็จไปอยู่วัดราชาธิวาส

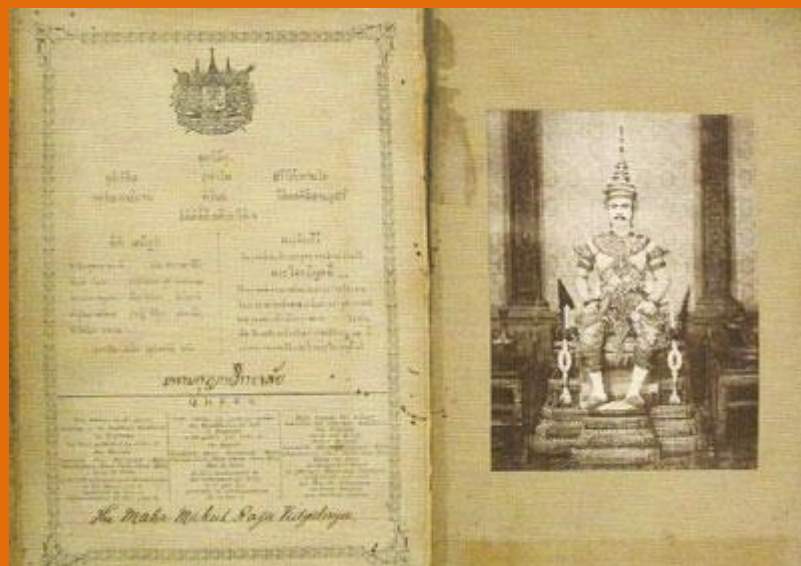
พุทธศักราช ๒๔๓๔

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมาร ทรงผนวชเป็นสามเณร

การสังคายนาและพิมพ์พระไตรปิฎกในสมัยรัชกาลที่ ๕

พระไตรปิฎก ฉบับพิมพ์ในรัชกาลที่ ๕

ข้อความด้านในของปกหน้าพระไตรปิฎก ฉบับพิมพ์ในรัชกาลที่ ๕

พุทธศักราช ๒๔๓๑ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดให้ทำสังคายนาพระไตรปิฎก โดยทรง
พระราชดำริว่า คัมภีร์พระไตรปิฎก ซึ่งแต่เดิมมาได้คัดลอกต่อ ๆ กันมาโดยการจารลงในใบลานด้วยอักษรขอมนั้น กว่าจะได้แต่ละคัมภีร์ก็
ช้านานเป็นให้คัมภีร์ของพระพุทธรศาสนาไม่ค่อยแพร่หลายและไม่พอใช้ในการศึกษาเล่าเรียน ทั้งไม่สะดวกในการเก็บรักษา อีกทั้งภาษา

ขอมที่ใช้จารึกนั้นก็มิได้อ่านกันได้น้อยลงทุกที ฉะนั้น หากได้มีการตรวจชำระพระไตรปิฎกให้ครบถ้วนบริบูรณ์ แล้วพิมพ์ขึ้นเป็นเล่มหนังสือด้วยอักษรไทยจะก็จะเป็นการทำให้พระคัมภีร์แพร่หลาย และสะดวกในการศึกษาเล่าเรียนมากยิ่งขึ้น

ครั้นวันเสาร์ เดือน ๓ แรม ๑ ค่ำ ปีชวดสัมฤทธิ์ศก จุลศักราช ๑๒๕๐ ตรงกับพุทธศักราช ๒๔๓๑ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงเชิญเสด็จพระบรมวงศานุวงศ์ที่ทรงผนวชและดำรงสมณศักดิ์ มีสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ขณะทรงดำรงพระยศเป็นกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์เป็นประธานในการตรวจชำระพระไตรปิฎก และทรงอาราธนาพระราชอาคันตุกะผู้ใหญ่ พร้อมทั้งพระสงฆ์เปรียญทั้งในกรุงและหัวเมือง ประชุมพร้อมกันในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ประกาศพระบรมราชโองการอาราธนาพระสงฆ์ให้ตรวจชำระพระไตรปิฎก นับเป็นการเริ่มทำสังคายนา การทำสังคายนาพระไตรปิฎกในครั้งนี้ เสร็จสมบูรณ์ในปีพุทธศักราช ๒๔๓๖ ในวโรกาสที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงครองสิริราชสมบัติครบ ๒๕ ปี

พระอัจฉริยภาพ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงเป็นปราชญ์ทางภาษาบาลีที่สำคัญพระองค์หนึ่งในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ผลงานด้านภาษาบาลีที่สำคัญของพระองค์คือ พระนิพนธ์เรื่อง สุตตวิทัตถวิธาน ทรงนิพนธ์เมื่อพุทธศักราช ๒๓๘๘ เมื่อพระชนมายุ ๓๖ ปี ในช่วงปลายรัชกาลที่ ๓ พระนิพนธ์เรื่องนี้ทรงวิเคราะห์และอธิบายเรื่องคัมภีร์พระสุตต เหตุให้ทรงนิพนธ์เรื่องนี้ทรงเล่าไว้ว่า ครั้งหนึ่งมีพระสงฆ์ลังกาผู้มุ่งแสวงหาความรู้ถูกต้องเดินทางเข้ามาประเทศไทย และได้เที่ยวสนทนาสอบถามเรื่องสุตตประมาณกับพระเถระานุเถระต่าง ๆ แต่ไม่ได้รับความวิสัยที่น่าพอใจ ครั้งพระสงฆ์ลังกาเหล่านั้นได้มาสนทนาสอบถามเรื่องนี้กับพระองค์ จึงได้ชี้แจงสุตตประมาณให้ฟังอย่างละเอียด เป็นที่พอใจพระสงฆ์ลังกาคนนั้น จากนั้นจึงได้นำพระนิพนธ์เรื่องสุตตวิทัตถวิธานนี้ขึ้นเปรียบเสมือนเป็นบันทึกช่วยจำ และคงด้วยเหตุนี้ พระสงฆ์ลังกาจึงได้นำพระนิพนธ์เรื่องนี้ไปเผยแพร่ในลังกาและได้รับการตีพิมพ์ครั้งแรกในประเทศลังกาในช่วงต้นรัชกาลที่ ๕ สำหรับประเทศไทยนั้น เพิ่งจะมารู้จักพระนิพนธ์เรื่องนี้เมื่อต้นรัชกาลที่ ๗ และพิมพ์เผยแพร่ครั้งแรกเมื่อพุทธศักราช ๒๔๖๙

นอกจากพระนิพนธ์เรื่องนี้แล้ว พระองค์ยังทรงนิพนธ์เรื่องอื่น ๆ เป็นภาษาบาลีไว้อีกหลายเรื่อง ส่วนพระนิพนธ์ในภาษาไทยก็ทรงนิพนธ์ไว้จำนวนมากเช่นกัน ทั้งคดีโลกและคดีธรรม เท่าที่รวบรวมได้มี ๕๔ เรื่อง

ด้านภาษาบาลี

๑. ภาษาบาลี
 - ๑.๑ บาลีสาธกธรรมเทศนา (ขอม)
 - ๑.๒ สุตตวิทัตถวิธาน (วิธีกำหนดคัมภีร์พระสุตต)
 - ๑.๓ คาทาชื่อพระเถระานุเถระที่อุปสมบทวัดบวรนิเวศวิหาร
 - ๑.๔ มัชฌมกัณฑ์ทานคาทา ในงานฉลองยุค (ขอม ๒ ฉบับ)
 - ๑.๕ คาทาเทวดาในดวงและดวงชะตา

- ๑.๖ คาทาสวดปฐิตินานในงานฉลองยุค (ขอม)
- ๑.๗ คาทาสวดประกาศเทวดา ในงานฉลองยุค (ขอม) พร้อมคำแปลเป็นคำโคลง
- ๑.๘ มัชฌารินิธิ (ตำราแมว)

๒. พระธรรมเทศนา

- ๒.๑ จตุราริยัสัจจกถา
- ๒.๒ กรวมวิภาคกถา
- ๒.๓ ฐิตงคกถา
- ๒.๔ พรหมจริยกถา
- ๒.๕ สุตตประมาณ
- ๒.๖ คำประกาศอุโบสถ
- ๒.๗ คำประกาศเทวดา ในงานฉลองยุค
- ๒.๘ เรื่องก่อกุศลพระพรายและพระเจดีย์พราย

๓. ศาสนคดี

- ๓.๑ เรื่องบาตรและกุมพะ
 - ๓.๒ เรื่องประมาณบาตร (สั้น)
 - ๓.๓ เรื่องประมาณบาตร (ยาว)
- (รวมอยู่ในจดหมายเหตุพงศาวดาร)
- ๓.๔ สมุดมัทธมิมบุรุษทุกวันนี้

๔. ตำรา

- ๔.๑ ปักขณนา เล่ม ๑-๒ (จุลศักราช ๑๐๙๗-๑๔๘๔)
- ๔.๒ ตำราอสีติธาดุ พฤติ ปรัก
- ๔.๓ ตำราโครง
- ๔.๔ อัตรากลึงศก

๕. พงศาวดาร พระราชประวัติ

- ๕.๑ เรื่องพระปฐมเจดีย์
- ๕.๒ ลิลิตพงศาวดารเหนือ
- ๕.๓ ตัวอย่างแปลศิลาจารึก (ขอมไทย)
- ๕.๔ จดหมายเหตุสุริยเกาะจาว
- ๕.๕ จาฤกหลักศิลาสุโขทัย ที่ ๑
- ๕.๖ จดหมายเหตุพงศาวดาร
- ๕.๗ เฉลิมพระเกียรติพระเจ้าแผ่นดินสวรรคต
- ๕.๘ พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยความย่อ
- ๕.๙ พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยความพิศดาร
- ๕.๑๐ การสวรรคตของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
- ๕.๑๑ เทศนาพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
- ๕.๑๒ จดหมายเหตุพระเจ้าแผ่นดินกรุงรัตนโกสินทร์

๕.๑๓ เถวาทาน (พระประวัติทรงเล่า)

๕.๑๔ ศิลาจารึกเมืองพิษณุโลก

๖. ธรรมชาติวิทยา

๖.๑ จดหมายเหตุบัญชีน้ำฝน (ยังพิมพ์ไม่เสร็จ)

๖.๒ เรื่องดาวหาง

๖.๓ บัญชีดาวหาง

๗. คำโคลง

๗.๑ โคลงพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๗.๒ กลอนกาพย์ เรื่องเสด็จไปเมืองนครศรีธรรมราช

๗.๓ กลอนสวดเรื่องเมืองนครศรีธรรมราช

๗.๔ โคลงคำประกาศในงานฉลองยุค

๗.๕ โคลงดอกไม้บาน

๗.๖ โคลงบัญชีสิ่งของถวายพระในงานฉลองยุค

๗.๗ โคลงเรื่องผีอุปัชฌาย์

๗.๘ โคลงเรื่องดาวตก

๗.๙ โคลงตำราฝน

๗.๑๐ โคลงบัญชีน้ำฝน

๗.๑๑ โคลงตำราขอฝน

๘. ตำรายก

๘.๑ ตำรายาอายุวัฒนะ

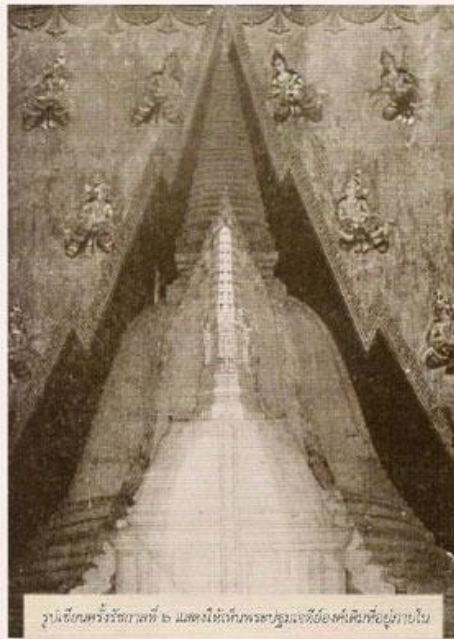
๘.๒ ตำรายาพิเศษ

ด้านกวีนิพนธ์

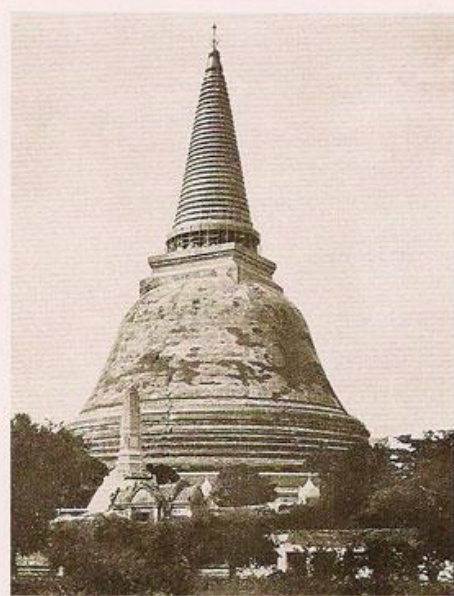
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ กล่าวได้ว่าทรงเป็นกวีที่สำคัญพระองค์หนึ่งในยุคกรุงรัตนโกสินทร์ แต่พระเกียรติคุณในด้านนี้ของพระองค์ไม่ค่อยได้มีการพิมพ์เผยแพร่อย่างกว้างขวาง หากได้ศึกษาผลงานทางวรรณกรรมของพระองค์ที่มีอยู่จำนวนมากก็จะเห็นได้ว่าพระนิพนธ์ภาษาไทยของพระองค์เป็นร้อยกรองประเภทต่าง ๆ เกือบจะทั้งหมด ยกเว้นพระนิพนธ์พระธรรมเทศนาและศาสนคดีบางเรื่องเท่านั้น ดูเหมือนว่าจะทรงชำนาญทางร้อยกรองมากกว่าร้อยแก้วด้วยซ้ำไป เรื่องต่าง ๆ ที่ทรงนิพนธ์เป็นร้อยกรอง เช่น ลิลิตพงศาวดารเหนือ โคลงเรื่องพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กลอนสวดเรื่องเมืองนครศรีธรรมราช โคลงตำรายา โคลงตำราน้ำฝน เป็นต้น แม้เรื่องเล็ก ๆ น้อย ๆ ที่ทรงจดหมายเหตุไว้ก็ทรงพระนิพนธ์ไว้เป็นโคลงบ้าง เป็นกลอนบ้าง เกือบจะทั้งสิ้น

ด้านสถาปัตยกรรม

พุทธศักราช ๒๓๙๖ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริที่จะปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์ ซึ่งแต่เดิมเป็นพระเจดีย์ขนาดเล็ก ให้เป็นพระมหาเจดีย์สำหรับสักการะบูชาของปวงชนสืบไป จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระยาบรมมหาพระยวงษ์ (ดิศ บุนนาค) เป็นแม่กองจัดการปฏิสังขรณ์ เมื่อสมเด็จพระยามหาประยวงษ์ (ดิศ บุนนาค) ดำเนินการไปได้ ๗ ปีเศษ ก่อพระเจดีย์ขึ้นไปได้ ๑๗ วา ๒ ศอก ครั้นวันที่ ๔ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๔๐๓ เนื่องจากฝนตกหนักทั้งกลางวันกลางคืน ทำให้อิฐที่ก่อองค์พระเจดีย์หลุดร่วงลงมาโดยรอบ เพราะไม่มีฐานทักษิณ จึงรับน้ำหนักไม่ไหว

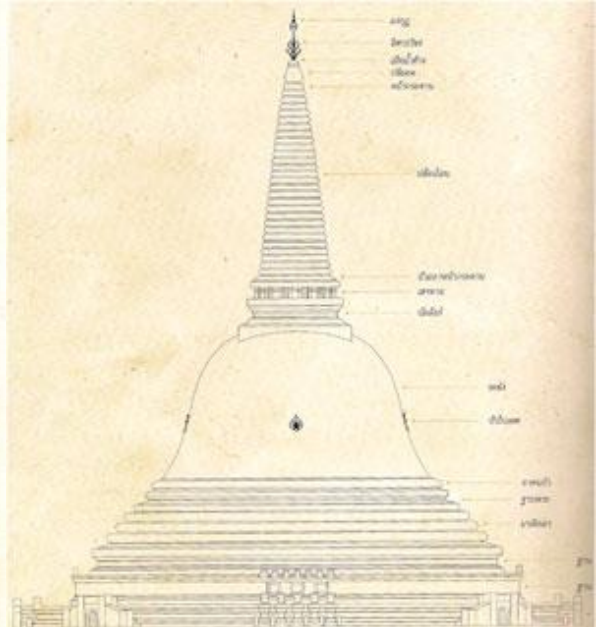
รูปเขียนพระรัตนาลักษณ์ ๒ แสดงให้เห็นพระปฐมเจดีย์องค์เดิมที่อยู่ภายใน

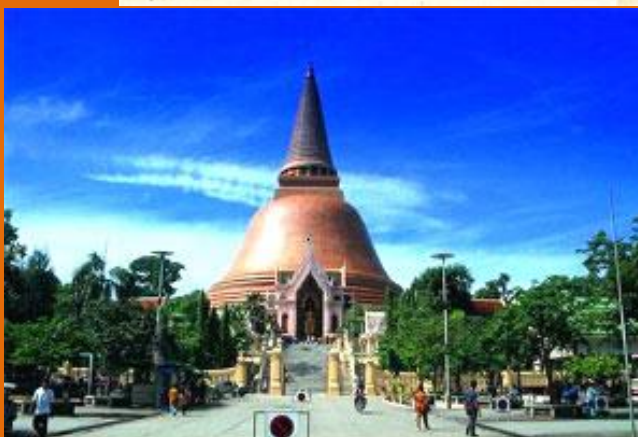
พระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม ภาพถ่ายในสมัยรัชกาลที่ ๕

สมุดข่อย วัดบางมดใหญ่

ภาพสถาปัตยกรรมพระปฐมเจดีย์

พระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม ในปัจจุบัน

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ขณะยังทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นกรมหมื่นบวรวัชรีย์สุริยพันธุ์ ร่วมกับกรมขุนราชสีหวิกรม ออกแบบพระปฐมเจดีย์ถวายเป็นใหม่ แบบพระเจดีย์ที่ทรงออกแบบถวายนี้ เป็นพระเจดีย์แบบลังกา ตั้งอยู่บนพื้นฐานที่ถมสูงขึ้นไป ๔ วา ๒ ศอก จากพื้นฐานถึงทักษิณชั้นที่ ๑ สูง ๖

ศอกคืบ ๒ นิ้ว จากทักษิณชั้นที่ ๑ ขึ้นไปถึงฐานบัวคว่ำ สูง ๘ ศอกคืบ จากทักษิณชั้นที่ ๒ ขึ้นไปถึงปากกระสัง ปล้องไฉน ๒๗ ปล้อง สูง ๑๕ วา ๒ ศอกคืบ ๕ นิ้ว บังลังก์บัวแวง สูง ๓ วา คืบ ๖ นิ้ว ฐานทองเหลือง สูง ๒ ศอกคืบ ๒ นิ้ว ยอดนพศูลขึ้นไปตลอดยอดมงกุฏ สูง ๓ วา ๑ นิ้ว รวมตั้งแต่ฐานพื้นดินตลอดยอดมงกุฏ ๓ เส้น ๑ คืบ ๖ นิ้ว รอบฐาน ๑๐๕ เส้น ๑๖ วา ๓ ศอก

เมื่อออกแบบพระเจดีย์เสร็จเรียบร้อยแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ และเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค) เป็นผู้ดูแลในการบูรณะพระปฐมเจดีย์ขึ้นใหม่ จนสำเร็จเสร็จสิ้นเป็นพระมหาเจดีย์ที่ใหญ่ที่สุดในประเทศไทยดังที่ปรากฏให้เห็นในปัจจุบันนี้

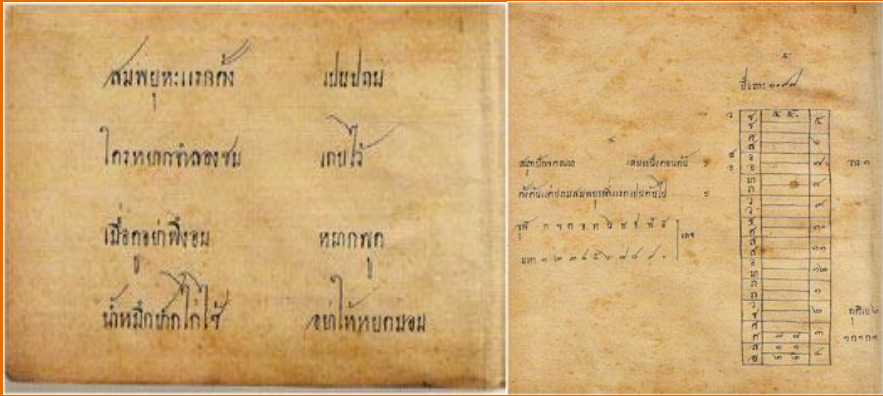
ด้านโบราณคดี

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งทรงผนวชอยู่ ได้เสด็จธุดงค์ไปยังหัวเมืองต่าง ๆ และทรงพบศิลาจารึกสุโขทัยหลักที่ ๑ พระองค์ได้ทรงพยายามศึกษาจนสามารถอ่านข้อความในหลักศิลาจารึกได้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ซึ่งทรงเป็นศิษย์ผู้ใกล้ชิดพระองค์หนึ่ง ได้ทรงดำเนินรอยตาม เป็นเหตุให้ทรงเป็นผู้เชี่ยวชาญในทางโบราณคดีพระองค์หนึ่งของประเทศไทย และได้ทรงอ่านศิลาจารึกสุโขทัยหลักที่ ๔ ที่เป็นอักษรขอมเป็นพระองค์แรก

นอกจากจะทรงเป็นนักอ่านศิลาจารึกแล้ว ยังทรงสนพระทัยศึกษาและรวบรวมจารึกต่าง ๆ ที่มีในประเทศไทยไว้เป็นจำนวนมาก พร้อมทั้งได้ทรงพระนิพนธ์เรื่องราวโบราณคดีไว้อีกหลายเรื่อง

ด้านดาราศาสตร์และโหราศาสตร์

ในด้านดาราศาสตร์ ทรงเป็นผู้เชี่ยวชาญอย่างยิ่ง ได้ทรงพระนิพนธ์ตำรากปักษ์คณนา (ตำราการคำนวณปฏิทินทางจันทรคติ) ได้อย่างพิสดาร และได้ทรงคำนวณปฏิทินปักขคณนาไว้ถึง ๓๘๗ ปี เริ่มตั้งแต่ปี จุลศักราช ๑๐๙๗ (พุทธศักราช ๒๒๗๘) ถึงจุลศักราช ๑๔๘๔ (พุทธศักราช ๒๖๖๕) ทรงเป็นที่เลื่องลือว่าทรงเชี่ยวชาญในทางโหราศาสตร์เป็นอันมาก แต่ไม่ทรงนิยมการพยากรณ์ นอกจากนี้ยังได้ทรงนิพนธ์ตำราเกี่ยวกับดาราศาสตร์และโหราศาสตร์ไว้หลายเรื่อง อันแสดงให้เห็นถึงความรอบรู้เชี่ยวชาญของพระองค์ในศาสตร์ด้านนี้

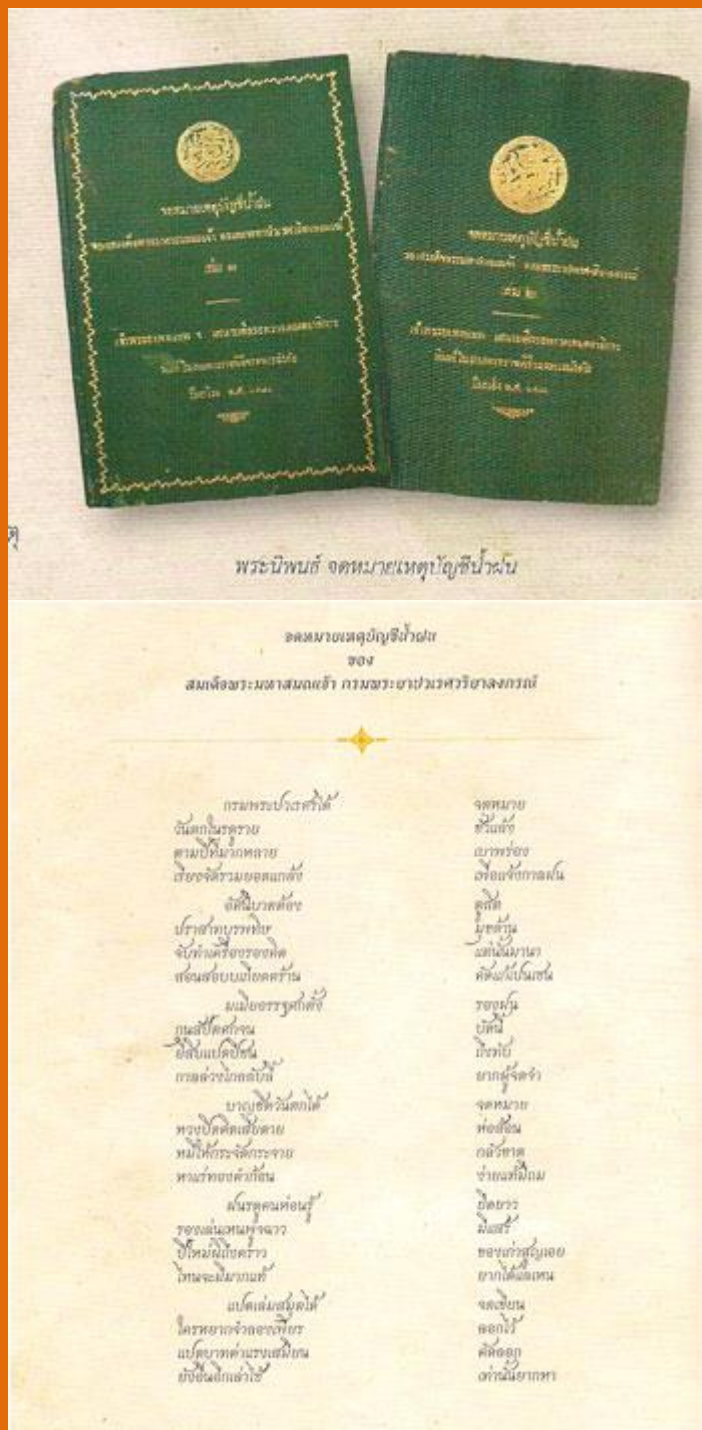

กระดานเดินปักข์
ของวัดบวรนิเวศวิหาร

ด้านวิทยาศาสตร์

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงบันทึกจำนวนฝนตกเป็นรายวันติดต่อกันเป็นเวลาถึง ๔๕ ปี เริ่มตั้งแต่พุทธศักราช ๒๓๘๙ จนถึงปีพุทธศักราช ๒๔๓๓ เพื่อเป็นการเก็บสถิติน้ำฝนในประเทศไทย ทรงเรียกบันทึกของพระองค์ว่า "จดหมายเหตุบัญชีน้ำฝน" และในจดหมายเหตุนี้ ยังได้ทรงบันทึกเหตุการณ์บ้านเมืองที่สำคัญ ๆ ไว้ด้วย นับเป็นจดหมายเหตุทางประวัติศาสตร์ที่มีคุณค่ามากเรื่องหนึ่ง

จากพระนิพนธ์เรื่องจดหมายเหตุบัญชีน้ำฝนและเครื่องวัดน้ำฝนของพระองค์ ย่อมแสดงให้เห็นถึงความเป็นนักวิทยาศาสตร์ของพระองค์ได้เป็นอย่างดี และความเป็นวิทยาศาสตร์ของพระองค์นั้น มิได้ทรงนำมาใช้เฉพาะกับธรรมชาติหรือเรื่องทางโลกเท่านั้น แม้ในการศึกษาพระพุทธศาสนา พระองค์ก็ทรงใช้ความเป็นนักวิทยาศาสตร์พิสูจน์ตรวจสอบอย่างถี่ถ้วนชัดเจนก่อนที่จะทรงเชื่อหรือลงสันนิษฐานว่าอะไรเป็นอย่างไร ไม่ทรงเชื่อหรือตัดสินใจอะไรง่าย ๆ ดังจะเห็นได้จากเรื่องสุคติประมาณ ประมาณบาตร เป็นต้น ที่ทรงพระวินิจฉัยไว้เป็นตัวอย่าง นับว่าพระองค์ทรงเป็นคนรุ่นเก่าที่มีแนวพระดำริล้ำยุคสมัยพระองค์หนึ่ง

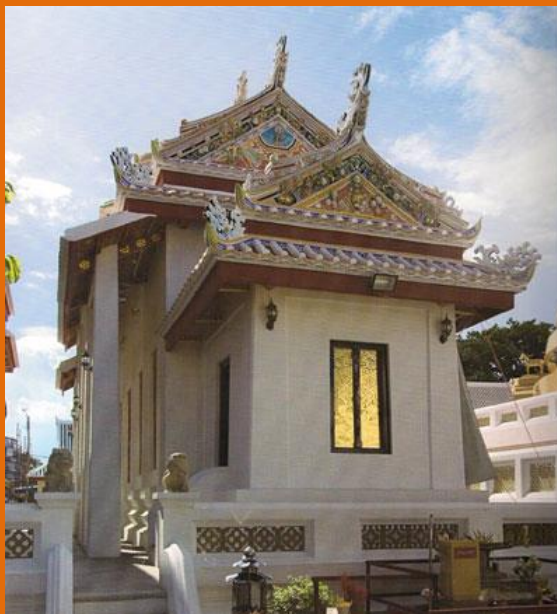

การบูรณปฏิสังขรณ์วัดบวรนิเวศวิหาร

ในสมัยที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงครองวัดบวรนิเวศวิหาร ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงบูรณะพระอุโบสถ คือ มุงกระเบื้องเคลือบเป็นหลังคาถูกฟูก ประดับลายหน้าบันแห่งสามมุข และมุขลดด้านหน้าเป็นลายด้วยกระเบื้องเคลือบ ตรงกลางเป็นตราพิชัยมงกุฏและพระขรรค์รองพานสองชั้น ภายในเขียนผนังมุขหน้าใหม่ เนื้อประตูหน้าต่างเขียนภาพเกี่ยวกับขนบธรรมเนียมไทยและประเพณีสำคัญทางพระพุทธศาสนา เสาในพระอุโบสถระบายสีพื้นเสาเป็นต่างสีแสดงปริศนาธรรม เรียกว่าฉัพภิมชาติ แสดงถึงจิตใจของบุคคล ๖ ประเภท ตั้งแต่ดำเนินจนถึงชาวสะอาดซึ่งหมายถึงใจบริสุทธิ์

พุทธศักราช ๒๔๐๙ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริโปรดให้บูรณะแก้ไขพระเจดีย์วัดบวรนิเวศวิหารที่ทรุดและยอดเอียง ให้รื้อและแก้ไขให้ตั้งตรง และให้หล่อรูปสิงห์ ข้าง ม้า และนกอินทรีฯ ด้วยทองสัมฤทธิ์ ตั้งบนหลังซุ้มพระเจดีย์ ให้มคลงระหว่างพระเจดีย์กับคณะลังกา รื้อคณะนั้นสร้างพระวิหารหลังหนึ่ง ๕ ห้อง มีเฉลียงรอบนอกแบ่งเป็น ๒ ตอน ด้านตะวันออก ๓ ห้อง ประดิษฐานพระศาสดา ด้านตะวันตก ๒ ห้อง ประดิษฐานพระพุทธไสยา ในระหว่างพระเจดีย์และพระวิหารพระศาสดา ทรงสร้างพระวิหารน้อยขึ้นอีกหลังหนึ่ง ๓ ห้อง มีเก๋งโถงสองข้าง เรียกว่าวิหารเก๋ง สำหรับเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปฉลองพระองค์อดีตเจ้าอาวาส

วิหารแก่งที่ประดิษฐานพระพุทธรูปฉลองพระองค์ของอดีตเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศวิหาร

พระอสนกาล

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงเป็นที่เคารพนับถือของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตลอดถึงพระบรมวงศานุวงศ์เป็นอันมาก ทรงเป็นที่ปรึกษาในกิจการบ้านเมืองที่สำคัญ ๆ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังจะเห็นได้จากความในราชหัตถเลขาที่กราบทูลสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์บางตอนว่า

"ทุกวันนี้ หม่อมฉันเหมือนตัวคนเดียวได้อาศัยอยู่แต่สมเด็จพระกับเสด็จเป็นที่พึ่งที่ปรึกษา เป็นพระบรมวงศ์ผู้ใหญ่ ขอให้ทรงพิจารณาให้ละเอียดด้วย...."

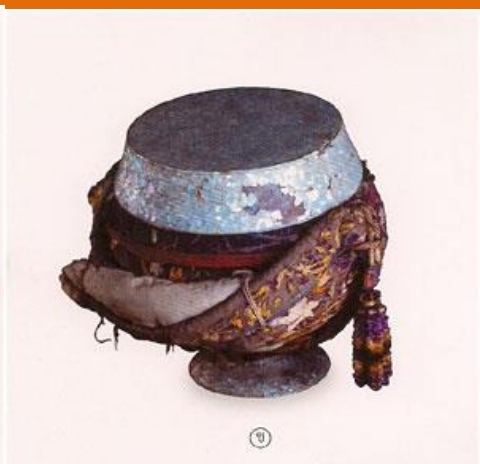
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ขณะเมื่อทรงรับถวายมหาสมณุตมาภิเษกนั้น ทรงเจริญพระชนมายุถึง ๘๒ พรรษาแล้ว ทรงพระประชวรต้อกระจกจนในที่สุดพระเนตรมืด ครึ่งพุทธศักราช ๒๔๓๕ ทรงล้ม พระอิฐพระกรซ่ายคลาดจากกัน และทรงใช้พระกรข้างนั้นไม่ได้อีก

ต่อมาเมื่อวันที่ ๑๓ กันยายน พุทธศักราช ๒๔๓๕ ทรงพระประชวรด้วยพระโรคชรา ไม่ไปพระบงคนหนักและให้ทรงหนาวเนื่องๆ หมื่นคุณแพทยพิทยากรรม ถวายพระโอสถแก้หนาว พระอาการค่อยดีขึ้น และถวายยาบัต แก้กี้หาได้ไปพระบงคนไม่

วันที่ ๑๗ กันยายน พุทธศักราช ๒๔๓๕ ทรงพระอาเจียร เสวยพระกระยาหารไม่ค่อยได้ และบรรทมพระค้อยหลับ

วันที่ ๑๘ กันยายน พุทธศักราช ๒๔๓๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินเยี่ยมประชวร ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานหมอลหลวง หมอยา คือพระยาอมรศาสตร์ประสิทธิศิลป์ หลวงโรคนิทาน หลวงราโชวาท หมื่นสรรพชาติวาโย หมื่นพิทักษ์ภูษบาลหมอนวด

วันที่ ๒๑ กันยายน พุทธศักราช ๒๔๓๕ มีพระอาการร้อนและเสียด แพทย์ได้ถวายพระโอสถและถวายอยู่จนระงับเป็นคราว ๆ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินเยี่ยมประชวรอีกครั้งหนึ่ง ในวันนี้ เป็นวันอุโบสถ พระองค์ทรงมีพระประสงค์จะเสด็จไปทำอุโบสถที่พระอุโบสถ เพราะตั้งแต่ทรงผนวชมาได้ทรงทำอุโบสถมาทุกครั้งไม่เคยขาดเลย แม้ประชวรจะทรงพระดำเนินไปไม่ได้ ก็โปรดให้เชิญเสด็จไป แม้ในคราวนี้ก็โปรดให้เชิญเสด็จไปเหมือนเช่นนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเกรงว่า ถ้าเสด็จไปพระโรคจะกำเริบมากขึ้น จึงทรงพระราชอุทิศที่บริเวณในพระตำหนักนั้น เป็นวิสุงคามสีมา เพื่อพระสงฆ์จะได้ประชุมทำอุโบสถในที่นั้น ให้เป็นการสมพระประสงค์ของพระองค์ท่าน และไม่ต้องเชิญเสด็จไปถึงพระอุโบสถ หลังจากนั้นเป็นต้นมา พระองค์ทรงมีพระอาการอ่อนเพลีย พระวรกายอ่อนแรง เสวยพระกระยาหารได้น้อยลง และบรรทมไม่หลับ จนเมื่อวันที่ ๒๘ กันยายน พุทธศักราช ๒๔๓๕ มีพระอาการอ่อนแรงและกระหาย ทรงหอบ และสิ้นพระชนม์เมื่อเวลา ๑๑ ทุ่ม กับ ๓ นาที (๒๓.๐๓ น.) สิริพระชนมายุได้ ๘๓ พรรษา กับ ๑๓ วันทรงผนวชเป็นพระภิกษุได้ ๖๔ พรรษา ทรงครองวัดบวรนิเวศวิหารได้ ๔๒ ปี ทรงดำรงตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายธรรมยุติกนิกายได้ ๔๒ ปี และทรงดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชได้ ๑๐ เดือน

เครื่องอัฐบริหารและของทรงใช้ ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์

ก. หมอน สบง จีวร และประคต

ข. บาตรครอง คือบาตรที่ทรงใช้

ง. โอไซ (ภาชนะใส่ของ)

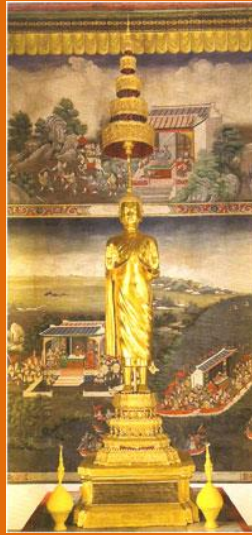
จ. กระโถน

ฉ. กระโถน

การพระศพ

วันที่ ๒๙ กันยายน พุทธศักราช ๒๔๓๕ เวลาห้าค่ำ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พร้อมด้วยสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมาร ทรงบัญชาและฉลองพระองค์ขาว เสด็จพระราชดำเนินโดยรถยนต์พระที่นั่ง จากพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทไปประทับ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ทรงพระดำเนินสู่พระตำหนัก สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ถวายน้ำสรงพระศพแล้ว สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ พระบรมวงศานุวงศ์ และเสนาบดีสรงพระศพตามลำดับ ขณะนั้น เจ้าพนักงานประโคมกลองชนะแตรสังข์พร้อมกัน สรงเสร็จแล้ว โปรดให้เจ้าพนักงานทรงเครื่องพระศพตามสมณเพศ แล้วเชิญลงพระลงในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสวมพระขฎาถวายแล้ว เจ้าพนักงานยกพระลงในขึ้นตั้งเหนือชั้นแว่นฟ้า ประกอบพระโกศกุดั่นใหญ่แล้ว ทรงทอดผ้าไตร ๕๐ ไตร ผ้าขาว ๑๐๐ พับ พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากร และพระสงฆ์อื่น ๆ รวม ๑๕๐ รูป สดับปกรณ์แล้ว เวลา ๒ ทุ่มเศษ เสด็จพระราชดำเนินกับสู่พระบรมมหาราชวัง เจ้าพนักงานได้ตั้งเครื่องสูง ๕ ชั้น ๙ คัน แวดล้อมพระโกศ และมีกลองชนะแตร ๑๐ คู่ จำปี ๑ จำกลอง ๑ สังข์ ๑ แตรทอง ๑ แตรฝรั่ง ๒ ประโคมประจำพระศพ และพระสงฆ์สวดพระอภิธรรม ๔ สำรับ ๑๒ คู่ ทั้งกลางวันกลางคืนต่อไป

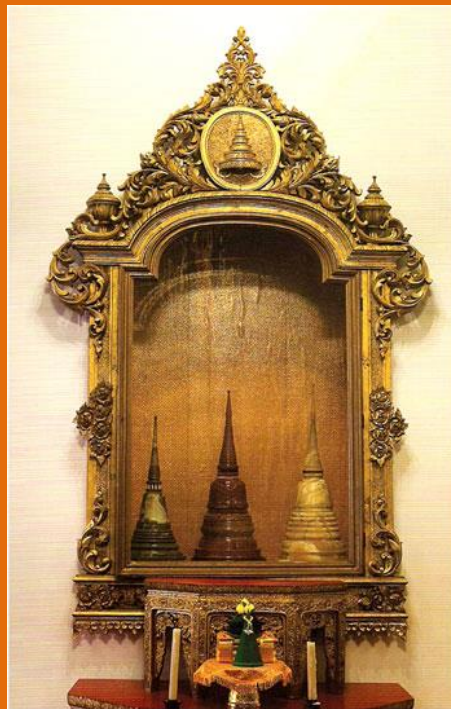

พระพุทธรูปปัญญาอัคคะ

พระพุทธรูปฉลองพระองค์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ เป็นพระพุทธรูปยืนครองจีวรคลุมสองพระอังสา ประดิษฐานอยู่ในภายในพระวิหารเก๋ง ด้านทิศตะวันออก เบื้องล่างบรรจุพระอังคารสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์

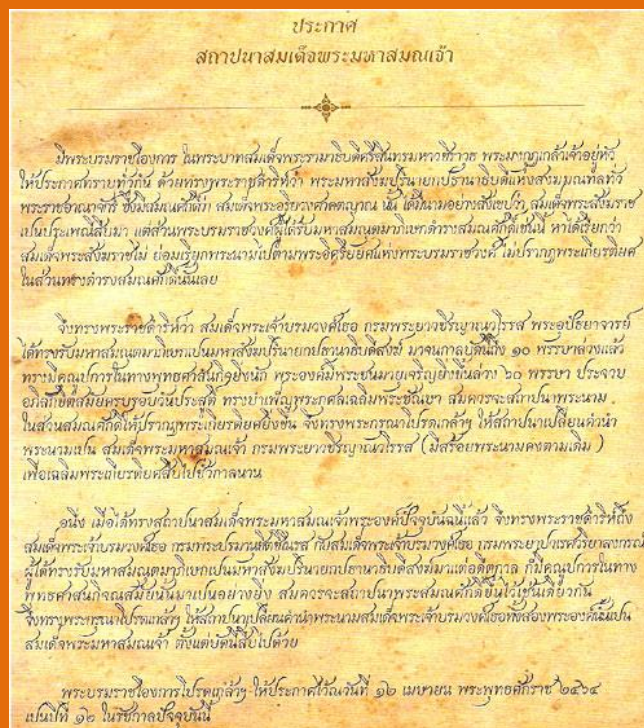
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงพระโกศกุดั่นใหญ่ประดิษฐานไว้ ณ พระตำหนักเดิม (ที่เสด็จประทับ) วัดบวรนิเวศวิหาร เป็นเวลาถึง ๘ ปี ๓ เดือน จึงได้เชิญไปสู่พระเมรุท้องสนามหลวง โดยขบวนแห่ ทรงพระโกศทองใหญ่ประดับพุ่มข้าวบิณฑ์และเฟื้อง ทรงเวชยันตราขรถเชิญขึ้นประดิษฐานบนชั้นแว่นฟ้าทองในพระอุโบสถวัดบวรสถานสุทธาวาสวันหนึ่ง จึงได้พระราชทานเพลิงพระศพ ณ พระเมรุท้องสนามหลวง เมื่อวันที่ ๑๕ มกราคม พุทธศักราช ๒๔๔๓ และได้เชิญพระอัฐิส่วนหนึ่งทรงพระโกศทองลงยา เข้าห่อพระนาค วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เชิญพระอัฐิอีกส่วนหนึ่งทรงพระเจดีย์ศิลาทองกับพระอังคารมาวัดบวรนิเวศวิหาร ประดิษฐานพระอัฐิไว้ที่พระตำหนักเดิม บรรจุพระอังคารไว้ที่ฐานพระพุทธรูปปัญญาอัคคะในพระวิหารเก๋ง วัดบวรนิเวศวิหาร

พระเจดีย์ศิลาบรรจุพระอัฐิของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ (องค์กลาง) ประดิษฐานอยู่ภายในพระตำหนักเดิม วัดบวรนิเวศวิหาร

ทรงสถาปนาเปลี่ยนคำนำพระนาม

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ขณะเมื่อทรงดำรงสมณฐานันดรเป็นสมเด็จพระมหาสังฆปริณายก ที่สมเด็จพระสังฆราชนั้น ยังไม่มีค่านำพระนามที่บ่งบอกถึงพระเกียรติยศในทางสมณศักดิ์ แต่เดิมนั้นเรียกตามพระอิสริยยศแห่งพระบรมราชวงศ์ว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมสมเด็จพระปวเรศวริยาลงกรณ์ ภายหลังพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงเปลี่ยนค่านำพระนามของพระบรมวงศานุวงศ์ ซึ่งดำรงสมณศักดิ์เป็นพระประมุขแห่งสังฆมณฑลว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้า เพื่อให้ปรากฏพระนามในส่วนสมณศักดิ์ด้วย จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาเปลี่ยนค่านำพระนามเป็น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ในคราวเดียวกันกับที่ทรงสถาปนาสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เมื่อพุทธศักราช ๒๔๖๔ มีสำเนาประกาศดังนี้

แหล่งที่มาของข้อมูล วัดบวรนิเวศวิหาร <http://www.watbowon.com/Monk/ja/02/index9.htm>